

Політико-правовий режим та його співвідношення з суміжними категоріями

Міхайліна Т. В.¹, Гоцуляк Ю. В.²

Опубліковано	Секція	УДК
30.11.2023	Право	349.6

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10375200>

Ліцензовано за умовами Creative Commons BY 4.0 International license

Анотація. Метою наукової статті є аналіз поняття політичного режиму, спроба переосмислення ознак видів політико-правового режиму, а також виявлення співвідношення політико-правового режиму з суміжними категоріями.

У роботі зроблено висновок, що політико-правовий режим та політична система суспільства не є синонімічними категоріями, тому що політична система являє собою комплекс політичних суб'єктів, інститутів, процесів, норм, рухів, відносин, правосвідомості, у той час, як політико-правовий режим характеризується комплексом методів та способів здійснення державної влади. Отже, політичний (політико-правовий режим) є вужчим за політичну систему суспільства. Крім того, політико-правовий режим характеризує праксеологічну площину буття, а політична система – являє собою комплексну загальнотеоретичну модель.

Проаналізовано співвідношення політико-правового режиму та форми правління. На основі узагальнення наукової літератури, зроблено висновок, що політико-правовий режим і форма правління не підлягають ототожненню. З позиції загальної теорії держави, політико-правовий режим та форма правління, нарівні з адміністративно-територіальним устроєм, належать до самостійних складників форми держави. На практичному рівні, у сучасному світі форма правління та політико-правовий режим нерідко (але не завжди) не виявляють ознак кореляції. Зокрема, усі без винятку європейські обмежені монархії можуть бути віднесені до демократичних держав. У той час, як значна кількість держав світу, які за конституціями визнають себе республіками, насправді є авторитарними або навіть тоталітарними щодо їхнього політико-правового режиму.

Не підтримується виділення транзитних демократій в окремий вид політико-правового режиму. Спираючись на рейтинг Democracy Index, яким виділяються повноцінні демократії, недосконалі демократії та гібридні режими, стверджується, що за своїми характеристиками так звані транзитні демократії можуть відноситись або до недосконалих демократій, або до гібридних режимів, залежно від комбінації характеристик конкретного національного політико-правового режиму.

Констатовано, що тоталітарні політико-правові режими характеризуються абсолютною відсутністю інституцій, притаманних демократії (найчастіше навіть на

¹ д.ю.н., професор, професор кафедри теорії, історії держави і права та філософії права Донецький національний університет імені Василя Стуса, <https://orcid.org/0000-0002-1129-2470>

² д.ю.н., доцент, в.о. завідувача кафедри теорії, історії держави і права та філософії права Донецький національний університет імені Василя Стуса, <https://orcid.org/0000-0001-6765-4592>

нормативному рівні). У той час, як в автократіях створюється видимість їх наявності, формальне їх закріплення у законодавстві, але, водночас, вони є повністю недієвими, неефективними внаслідок відсутності на нормативному та практичному рівні гарантій їх здійснення.

Ключові слова: політичний режим, політико-правовий режим, форма держави, форма правління, політична система, політична партія, вибори, демократія, авторитаризм, тоталітаризм, держава.

Polish-law regime та його співвідношення з суміжними категоріями

Annotation. The purpose of the scientific article is to analyze the concept of a political regime, try to rethink the features of political and legal regime types, as well as identify the correlation of the political and legal regime with related categories.

The paper concludes that the political and legal regime and the political system of society are not synonymous categories, because the political system is a complex of political subjects, institutions, processes, norms, movements, relations, legal consciousness, while the political and legal regime is characterized by a complex of methods of exercising state power. So, the political regime is narrower than the political system of society. In addition, the political and legal regime characterizes the praxeological plane of being, and the political system is a complex general theoretical model.

The correlation between the political and legal regime and the form of government is analyzed. Based on the generalization of scientific literature, it is concluded that the political and legal regime and the form of government are not subject to identification. From the point of view of the general theory of the state, the political and legal regime and form of government, along with the administrative-territorial structure, belong to independent components of the state form. On a practical level, in the modern world, the form of government and the political and legal regime often (but not always) do not show signs of correlation. In particular, all European limited monarchies, without exception, can be classified as democratic states. While a significant number of states in the world that recognize themselves as republics by their constitutions are actually authoritarian or even totalitarian in relation to their political and legal regime.

The separation of transit democracies into a separate type of political and legal regime is not supported. Based on the Democracy Index rating, which identifies full-fledged democracies, imperfect democracies and hybrid regimes, it is argued that according to their characteristics, so-called transit democracies can refer either to imperfect democracies or to hybrid regimes, depending on the combination of characteristics of a particular national political and legal regime.

It is stated that totalitarian political and legal regimes are characterized by an absolute absence of institutions inherent in democracy (often even at the normative level). While autocracy creates the appearance of their existence, their formal consolidation in legislation, but, at the same time, they are completely ineffective due to the lack of guarantees for their implementation at the regulatory and practical level.

Key words: political regime, political and legal regime, form of state, form of government, political system, political party, elections, democracy, authoritarianism, totalitarianism, state.

Вступ

Політичний або політико-правовий режим у теорії держави традиційно розглядається як один зі складників форми держави, нарівні з формою правління та формою адміністративно-територіального устрою. Ця категорія відноситься до класичних у правовій доктрині, а тому, на перший погляд, видається непогано

розробленою. Причому дослідженням політико-правового режиму присвячували свої роботи як науковці-правники, так і політологи. Тим не менше, сучасна теорія держави вочевидь потребує перегляду, оскільки фактична політична карта світу та нові напрацювання державно-правової доктрини свідчать про те, що політико-правовий режим та його класифікація є не настільки однозначними, якими здавалися тривалий час. Скорочення кількості тоталітарних режимів у чистому вигляді в світі (у зв'язку з загальною тенденцією демократизації, гуманізації і глобалізації) та, разом з тим, маргіналізація інших, – є тими чинниками, які актуалізують обране для дослідження питання. Також відкритим з теоретичної точки зору залишається проблема співвідношення політико-правового режиму з суміжними категоріями.

Зважаючи на викладене вище, метою наукової статті є аналіз поняття політичного режиму, спроба переосмислення ознак видів політико-правового режиму, а також виявлення співвідношення політико-правового режиму з суміжними категоріями.

Результати

Під час дослідження політико-правового режиму, перш за все, необхідно звернутися до його дефініції. Наукові напрацювання у цій галузі є вельми обширними, але І. Соколова, Д. Івоніченко, та А. Федоренко здійснили фундаментальне узагальнення підходів до трактування політичного режиму, визначивши їх як конституційно-правовий (юридичний, політико-правовий тощо), соціологічний та системний. Суть конституційно-правового підходу, на їх думку, полягає в тому, що в основі виділення різних форм політичного режиму лежать особливості устрою державної влади, які закріплені у різних законодавчих актах держави, насамперед, у його Конституції, тобто поняття «політичний режим» найбільш схоже з поняттям «форма правління». Соціологічний підхід розглядає політичний режим ширше, з погляду всіх соціальних спільностей, а не тільки гілок влади. Відповідно до цього підходу, на особливості тієї чи іншої форми політичного режиму впливають не тільки ті владні повноваження організаційні структури, а й будь-які соціальні підстави функціонування влади, такі як соціокультурні традиції тощо. Прихильники системного підходу в політичній науці термін «політичний режим» найчастіше ототожнюють з поняттям «політична система» [1, с. 48]. Підтримуючи в цілому розуміння політичного режиму з соціологічної та системної точки зору, варто зазначити, що характеристика конституційно-правового підходу, за визначенням зазначених науковців, не відповідає дійсності, оскільки як з позиції теорії держави, так і фактичних політичних практик у світі, політико-правовий режим і форма правління у жодному разі не підлягають ототожненню. З позиції загальної теорії держави, політико-правовий режим та форма правління, нарівні з адміністративно-територіальним устроєм, належать до самостійних складників форми держави. Що ж до практики, то у сучасному світі форма правління та політико-правовий режим нерідко (але не завжди) не виявляють ознак кореляції. Зокрема, усі без винятку європейські обмежені монархії можуть бути віднесені до демократичних держав. У той час, як значна кількість держав світу, які за конституціями визнають себе республіками, насправді є авторитарними або навіть тоталітарними щодо їхнього політико-правового режиму.

Таким чином, конституційно-правовий (юридичний) підхід до категорії політико-правового режиму потребує уточнення. За однією з точок зору, політичний режим є науковою категорією, яка дозволяє охарактеризувати способи, форми, методи реалізації політичної влади у державі на різних етапах її розвитку [2]. У наведеній позиції дуже влучною вбачається конкретизація, що політичний режим не є чимось універсальним і характеризує лише певний історичний етап розвитку держави.

За іншою точкою зору, політичний режим розглядається як спосіб функціонування інститутів політичної влади, характер взаємовідносин між політичними акторами, що проявляється через сукупність найбільш типових методів і засобів здійснення влади, які оформляють та структурують політичний процес взаємовідносин держави і суспільства [3, с. 14; 4, с. 50]. На продовження цієї позиції можна навести тезу, що суміжні та уточнювальні атрибути політичного режиму (наприклад, його соціальні, культурні, економічні та інші аспекти) варто трактувати як причини або наслідки певного типу політичного режиму, а не як його невід'ємну частину [5, с. 9]. Отже, у повній відповідності до теорії систем, з політичного режиму виключаються елементи іншої природи, чим у названому підході і здійснюється ототожнення політичного (політико-правового) режиму з політичною системою. Це питання, на наш погляд, взагалі потребує окремого розгляду, оскільки воно є вельми неоднозначним.

Так, О. Майборода акцентує увагу на тому, що існують два погляди на співвідношення політичної системи та політичного режиму. І перший (наведений вище) полягає у їх ототожненні. Для тих, хто цей погляд поділяє, режим є уособленням системи як реалізатор її функціонального призначення. Такий погляд доволі широко присутній і у західній політології, яка порівняно з політологією пострадянських країн має значно ширшу теоретичну, концептуальну і поняттєву основу. Автором зверталася увага на герменевтичну логіку названого ототожнення: оскільки політичний режим є формою, рухом політичної системи, реальним суспільством у його політичному вимірі, то цілком допустимо використовувати зазначені терміни як синонімічні. Парадоксально, але ототожнення політичної системи й політичного режиму можна зустріти навіть тоді, коли режим тлумачиться як спосіб реалізації політичної системи й владних повноважень; тоді відмінність політичної системи від політичного режиму все одно визнається можливою тільки на рівні абстрактної системи, а у реальній політиці вони вважаються ідентичними. Інший же підхід вбачається у розмежуванні політичної системи та політичного режиму, оскільки політична система, на думку дослідника, являє собою сукупність елементів, об'єднаних у цілісну структуру. З позицій загальної теорії систем структурність передбачає взаємну функціональну доповнюваність елементів та їх когерентність, тобто взаємодію зі спільним цілепокладанням і взаємною підтримкою [6, с. 54]. Також політичну систему розглядають як сукупність політичних інститутів, громадських структур, норм і цінностей, а також їх взаємодію, в якій реалізується політична влада і здійснюється політичний вплив. Політична система визначає реальний складний механізм формування і функціонування владних відносин у суспільстві. Цей механізм включає політичну діяльність і політичні відносини між різними політичними суб'єктами (групами та індивідами): політичну організацію (до якої входять держави, партії, політичні асоціації), політичні й правові норми, політичну свідомість і політичну культуру, засоби масової інформації [7, с. 14, 25]. Н. Пильгун та О. Слуцька під політичною системою розуміють сукупність політичних відносин, правових і політичних норм, інститутів та ідей, пов'язаних з формуванням і здійсненням влади та управлінням суспільством [8, с. 13]. Найбільш поширений опис структури політичної системи пропонує схожий перелік її компонентів (елементів, груп, складників, вузлів), який включає інституціональну, регулятивну, функціональну, комунікативну, духовну та ідеологічну підсистеми [9, с. 29], у той час, як політико-правовий режим характеризується лише комплексом методів та способів здійснення державної влади. Таким чином, політичний (політико-правовий) режим є вужчим за політичну систему суспільства. Крім того, політико-правовий режим характеризує праксеологічну площину буття, а політична система – являє собою комплексну загальнотеоретичну модель [10].

Неоднозначною на сучасному етапі можна визнати й класифікацію форм політико-правового режиму. Посилення глобалізаційних процесів, пов'язана з цим політична конвергенція, маскування політичних режимів один під інший, розмивання їхніх ознак, – це те, що поставило під питання навіть найбільш усталені моменти теорії держави і права.

Зберігає свої позиції теорія про первинний поділ політико-правових (політичних режимів) на демократичні та антидемократичні.

За визначенням В. Гапоненко, демократичний політичний режим – це сукупність способів та методів функціонування політичної системи, що покликані забезпечити теоретичні демократичні принципи, серед яких народовладдя, рівність, плюралізм тощо. Критеріями демократичного політичного режиму є відкритість формування влади, розмежування сфери повноважень держави і громадянського суспільства, верховенство права, пріоритет прав і свобод людини [11, с. 161, 162]. І з цими ознаками складно посперечатися.

Проте, не всі демократичні режими однакові. Деякі з них більш ефективні або якісні, деякі – менш. З огляду на це, В. Литвин наголошує на необхідності дуже вагомо окреслити, що у сучасній політичній науці розуміють під ефективністю та якістю демократії [5, с. 225].

За влучним твердженням К. Білоусової та В. Пряміцина, саме поняття демократії нині являє собою дисгармонійне та суперечливе явище, що підтверджується переліком низки парадоксів, а саме: 1) підтримання демократичного режиму залежить від сприймання цієї політики, що залежить від того, наскільки ефективно та якісно здійснюється ця політика; 2) демократичність вимагає автономію, проте це суперечить обов'язковості підзвітності органам влади; 3) для здійснення ефективної політики потрібна політична конкуренція, яка може підривати стабільність режиму; 4) результати голосування залежать від думки більшості, що своєю чергою суперечить демократії, адже зневажаються погляди меншості; 5) відкритість політичних процесів у конституційних демократіях [12, с. 23]. Але навряд чи перелічене можна назвати парадоксами. Мова йде, скоріше, про особливості функціонування різних демократичних режимів в різних соціальних умовах та на різних етапах свого розвитку.

Тим більше, що останнім часом активізувалися дискусії щодо видів демократичного режиму, зокрема, за критерієм ступеня розвиненості демократичних інституцій. У науковій літературі навіть з'явилося поняття транзитної демократії (транзитного демократичного політичного режиму). М. Єпур, що відстоює виокремлення зазначеного політичного режиму у самостійний, обґрунтовує своє бачення тим, що „потужні авторитарні тенденції в країнах, які відновили свою державність лише у ХХ ст., багато в чому зумовлювалися відсутністю національних політичних і соціальних еліт і регулярними санкціями щодо «інакодумців», що мали місце на всіх етапах становлення державності. Наслідком цих явищ стала переважна політична й соціальна пасивність населення, більшість якого байдуже ставилася до створення національної суверенної держави” [13, с. 22]. Тим не менше, навряд чи виділення такого виду є виправданим. Звертаючись до авторитетних світових рейтингів, можна зробити висновок, що розвиток демократичних інституцій у різних державах, що тяжіють до демократії, дійсно є різним, чим і обумовлений їх поділ на види. Так, *Democracy Index* виділяються повноцінні (розвинені) демократії, недосконалі демократії (демократії, що розвиваються) та гібридні режими. Окремо виділяються автократичні режими [14]. Тож, за своїми характеристиками так звані транзитні демократії можуть відноситись або до недосконалих демократій, або до гібридних режимів, залежно від комбінації характеристик конкретного національного політико-

правового режиму. Тому додаткове виділення транзитних демократій, на наш погляд, лише невиправдано ускладнить та заплутає класичну класифікацію.

До антидемократичних режимів традиційно відносять авторитарний та тоталітарний, проте, їхнє відмежування один від одного до цього часу не завжди є однозначним. В. Литвин, цитуючи П. Сондрола, звертається до відмінностей автократичного режиму в умовах авторитаризму та тоталітаризму, а саме: 1) в умовах тоталітарних режимів диктатори наділені високим рівнем харизми, а в авторитарних – низьким (а може бути й так, що в авторитарних режимах диктатори/автократи мають високий рівень харизми, проте не виконують інші ознаки тоталітарного впливу); 2) роль ідеології (провідної державної/диктаторської концепції) в тоталітарному режимі проявляється як функція, а в авторитарному – як індивідуальна особливість; 3) „виміри потужності” лідера/диктатора у тоталітарному режимі „публічні”, а в авторитарному – „приватні”; 4) рівень корупції у тоталітарному режимі традиційно є низьким, а в авторитарному – високим; 5) у тоталітарному режимі існує офіційна ідеологія, в авторитарному її може не бути; 6) авторитарним режимам, здебільшого, властиві окремі елементи „обмеженого плюралізму”, а тоталітарним – не властиві; 7) легітимність влади диктатора/автократа в тоталітарному режимі є обов’язковою, а в авторитарному – ні [15; 5, с. 23]. В цілому позитивно оцінюючи наведену порівняльну характеристику (особливо елементів „обмеженого плюралізму” в автократичних режимах), разом з тим, варто звернути увагу на певні оціночні судження, які містить цей аналіз (зокрема, рівень харизматичності лідера), що розмивають ознаки тоталітаризму та автократії.

У зв’язку з зазначеним, варто навести ще кілька суджень, які характеризують співвідношення авторитарного і тоталітарного режимів. В юридичній науці авторитарний режим загалом характеризується як такий різновид недемократичного політичного режиму, при якому має місце суттєве обмеження прав і свобод громадян (переважно в політичній сфері), обмежується вплив громадян на владу, а сама влада зосереджується в руках вузької групи осіб або однієї особи [16, с. 49]. О. Скакун зазначає, що при антидемократичному режимі відбувається поправлення прав і свобод людини, придушення опозиції, не виключається скасування представницького вищого органа або перетворення його в маріонеткову установу [17, с. 509]. У свою чергу, П. Шляхтун підкреслює, що наявність у країні демократичних інститутів (наприклад, парламенту) та процедур (зокрема, проведення виборів) широко використовується в державах з авторитарними чи напівавторитарними режимами для маскуванню їхньої справжньої суті (Єгипет, Венесуела, Росія). Мабуть, саме цей факт дав підстави для висновку про те, що в сучасному світі найпоширенішими є саме авторитарні режими [18, с. 387]. Таким чином, можна констатувати, що тоталітарні політико-правові режими характеризуються абсолютною відсутністю інституцій, притаманних демократії (найчастіше навіть на нормативному рівні). У той час, як в автократіях створюється видимість їх наявності, формальне їх закріплення у законодавстві, але, водночас, вони є повністю недієвими, неефективними внаслідок відсутності на нормативному та практичному рівні гарантій їх здійснення.

Висновки

У роботі зроблено висновок, що політико-правовий режим та політична система суспільства не є синонімічними категоріями, оскільки політична система являє собою комплекс політичних суб’єктів, інститутів, процесів, норм, рухів, відносин, правосвідомості, у той час, як політико-правовий режим характеризується комплексом методів та способів здійснення державної влади. Отже, політичний (політико-правовий) режим є вужчим за політичну систему суспільства. Крім того, політико-правовий режим

характеризує праксеологічну площину буття, а політична система – являє собою комплексну загальнотеоретичну модель.

Проаналізовано співвідношення політико-правового режиму та форми правління. На основі узагальнення наукової літератури, зроблено висновок, що політико-правовий режим і форма правління у жодному разі не підлягають ототожненню. З позиції загальної теорії держави, політико-правовий режим та форма правління, нарівні з адміністративно-територіальним устроєм, належать до самостійних складників форми держави. Що ж до практики, то у сучасному світі форма правління та політико-правовий режим нерідко (але не завжди) не виявляють ознак кореляції. Зокрема, усі без винятку європейські обмежені монархії можуть бути віднесені до демократичних держав. У той час, як значна кількість держав світу, які за конституціями визнають себе республіками, насправді є авторитарними або навіть тоталітарними щодо їхнього політико-правового режиму.

Не підтримується виділення транзитних демократій в окремий вид політико-правового режиму. Спираючись на рейтинг Democracy Index, яким виділяються повноцінні демократії, недосконалі демократії та гібридні режими, стверджується, що за своїми характеристиками так звані транзитні демократії можуть відноситись або до недосконалих демократій, або до гібридних режимів, залежно від комбінації характеристик конкретного національного політико-правового режиму.

Констатовано, що тоталітарні політико-правові режими характеризуються абсолютною відсутністю інституцій, притаманних демократії (найчастіше навіть на нормативному рівні). У той час, як в автократіях створюється видимість їх наявності, формальне їх закріплення у законодавстві, але, водночас, вони є повністю недієвими, неефективними внаслідок відсутності на нормативному та практичному рівні гарантій їх здійснення.

Список використаних джерел

1. Соколова І.О., Івоніченко Д.В., Федоренко А.В. Правова природа політичних режимів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 47-49.
2. Данилюк Н.М. Основні підходи до трактування поняття «політичний режим». *Освіта регіону*. 2009. №3. *Social Science*. URL: <http://social-science.com.ua/article/141>
3. Кобильник В.В. Особливості демократичної трансформації політичних режимів України та Польщі: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2010. 20 с.
4. Дзюбенко Ю. Проблеми визначення поняття та сутності демократичних та недемократичних режимів. *Актуальні проблеми політики*. 2016. Вип. 57. С. 49-60.
5. Литвин В.С. Політичні режими сучасності: інституційні та процесуальні виміри аналізу: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 632 с.
6. Майборода О. „Режим-порядок” і „режим-структура” у політичній системі. *Political Studies*. 2021. № 1. С. 52-69.
7. Мадіссон В.В., Кадлубович Т.І., Черняк Д.С., Пархоменко Н.В. Політична система сучасного суспільства: навчальний посібник. Київ: КНУТД, 2015. 229 с.
8. Пильгун Н.В., Слуцька О.С. Теоретико-правовий аналіз політичної системи України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 5(40). С. 11-15.
9. Політологія: підруч. За ред. В. Кремень, М. Горлач. Харків: „Єдинорог”, 2002. 640 с.
10. Міхайліна Т.В., Гоцуляк Ю.В. Роль правосвідомості в еволюції політичної системи України. *Академічні візії*. 2023. Вип. 24 URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/769>
11. Гапоненко В. Демократія як універсальна модель політичного режиму: міф чи реальність? *Наукові записки*. 2018. Вип. 4 (54). С. 161-172.

12. Білоусова К.В., Пряміцин В.Ю. Протиріччя демократичного політичного режиму. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 21-23.
13. Єпур М.В. Транзитний демократичний політичний режим як феномен XXI століття. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. № 1. Т. 31 (70). С. 20-25.
14. The Global State of Democracy 2023. The New Checks and Balances. URL: www.idea.int/publications/catalogue/global-state-democracy-2023-new-checks-and-balances
15. Sondrol P. Totalitarian and Authoritarian Dictators: A Comparison of Fidel Castro and Alfredo Stroessner. *Journal of Latin American Studies*. 2009. Vol. 23. #3. P. 599-620.
16. Тимчук О.Л. Політико-правові особливості сучасних авторитарних політичних режимів. *Вісник запорізького національного університету*. 2009. № 2. С. 48-54.
17. Скакун О.Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков, 2000. 704 с.
18. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): підручник. Київ, 2002. 576 с.